О. С. РУБЛЬОВ (Київ)

Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського *

№ 3

Свідчення ув'язненого М. М. Лозинського про його побут в УСРР з часу приїзду у вересні 1927 р. і до закінчення 1931/32 навчального року

3—9 квітня 1933 р.

На протязі 1929 р. треба згадати, перш за все, про два факти: приїзд галицької кооперативної делєгації і моя поїздка до Москви.

Приїзд гал[ицької] кооперативної делєгації

В літі 1928 р. я з дружиною були в Бердянському. Там познакомилися з дружиною *Кудрі* Данила Євменовича, що був тоді головою Правління Українбанку [105]. Вона запрохала нас заходити до них. Ми в осені 1928 і в зимі 1929 р. заходили кілька разів. Це нас дуже радувало, бо це значило наблизиться до місцевих партійних і радянських кол. В Кудрі пару разів застали більше товариство, партійців і не партійців. Раз зустрів там Полоцького (його я знав з Культзв'язку), пригадую прізвище Певзнера (директора Держбанку). Бачив там з опери Гришка [106], Голинського. Від Кудрі довідався я, що має приїхати галицька кооперативна делєгація, що галицьку кооперацію треба зв'язати з Радянською Україною й унезалежнити від польського уряду. Я був на вокзалі під час приїзду делєгації, на приняттю делєгації в "Діловім клубі" і на обіді в "Спартаку" перед від'їздом делєгації. Між делєгатами були або мої знакомі або такі, що *мене* знали. Окремих розмов я з ними не вів, бо вони все були заняті. Під час приняття в "Діловім клубі" та під час обіду в "Спартаку" велися загальні розмови при столі, я їм розповідав про досягнення на Рад[янській] Україні.

Після від'їзду делєгації я поїхав до Москви, потім — на літній відпочинок, а в осені й зимі 1929/30 [р.] товариський зв'язок з Кудрею вже не відновився: я чув, що на чистці йому закидали, що в нього збирається безпартійна публіка, вони нас не запрошували, та й ми не ходили. Иноді зустрілися на вулиці, поздоровилися й тільки.

Скоро після гал[ицької] кооперативної делєгації приїздила ще до Харкова делєгація інженерів з Галичини. *Я її зовсім не бачив, бо був тоді в Москві.*

Поїздка до Москви. До Москви ми з дружиною вибралися в перших днях травня 1929 р. і пробули більше місяця. Дружина до того часу в Москві не була, в Москві жила одна її сестра з дітьми, а під Москвою друга, так що її тягнуло побачити й Москву, й своїх близьких. Я хотів переглянути новішу наукову літературу міжнароднього права й побачитися з тамошнім науковим світом. Я дістав дозвіл працювати в бібліотеці Наркомзаксправ і працював там. Зате з науковим світом мені не пощастило. Я почав з Комакадемії. Відшукав *Стучку* [107], та той, почувши, що я міжнародник, відіслав мене до Пашуканіса [108]. *Пашуканіс* сказав, що він властиво у відпустці, і запитав, чим може служити. Я йому сказав, що я готовлю підручник міжнароднього права і хотів би його поради, а також хотів би познакомитися з роботою Комакадемії. Щодо підручника він мені порадив прочитати все, що є по міжнарод-

*Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1997. — № 4, 5.

ньому праву в "Энциклопедии государства и права", а щодо роботи Комакадемії — написав до канцелярії записку, щоб мені дали якусь брошуру. Ціла розмова тягнулася найбільше п'ять мінут. Це приняття з боку двох найвизначніших партійних представників науки права мене просто приголомшило. В Німеччині, Франції, Англії я бачив з боку професорського й політичного світу иншу поведінку.

З галичан я відвідав у Москві тільки двох: Конара і Палієва.

Про *Конара* я перший раз почув від Приходька в Празі, що Конар — це та сама людина, яка давніше називалася Федір Палащук [109]. Палащук під час війни (мабуть, 1917 та 1918 р.) заходив пару разів до редакції "Діла", і там я з ним познакомився. Від Приходька, а так само в Харкові почув, що він пішов високо по господарській лінії: в той час був головою правління Бумсиндикату. Він приняв мене з тією протекційною ввічливістю, з якою звичайно приймає молода людина на високім становищі старшу, яку вона на життєвому шляху перегнала. Розпитував, як живу, показалося, що він знав пок[ійного] брата дружини. Запросив мене й дружину до себе на обід; на обіді була ще якась молода дама; він не сказав, хто це, та й ми не питали.

Один з моїх чергових клопотів була справа приїзду дочки. Дочка остала в Празі докінчувати медфакультет. Тепер вона дуже скучала за нами, а ми, особливо дружина, за нею; дочка просила, щоб їй виробити дозвіл на приїзд, але з тим, щоб вона могла знов повернути до Праги докінчити вчення. Я в цій справі прохав допомоги в Конара. Він казав написати заяву й дати йому, а він уже передасть, куди слід.

Я просив його, може б він постарався, щоб мене приняв Каганович. Він обіцяв. Та потім сказав, що Каганович дуже занятий.

Просив я його ще дістати дозвіл, щоб ми з дружиною могли оглянути Кремль. Він обіцяв, але також не зробив.

Взагалі зробив на мене враження людини, що готова все обіцяти, але ці обіцянки — пусті. Крім того, зробив враження, що хоче затерти не тільки своє "галичанство", але й "українство", що, зрештою, мені не було дуже дивно: такий котел, як Москва, переварює людей по-своєму.

Палієва (Еміліяна Івановича) [110] я знав з малого хлопця, його батько був попом у сусідньому селі. Коли він прийшов до гімназії, я був у 7-й клясі; я тоді помагав йому вчитися. Пізніше близьких зв'язків у нас не було, але знакомство осталося. Я був у нього один раз, говорили про старі часи, про спільних знакомих, про те, як він себе почуває, як я себе почуваю, словом, про все і про ніщо. Ввважав я його людиною *щиро радянською*.

З Москви ми з дружиною поїхали ще до *Лєнінграда*, оглядали музеї, околиці. Знакомих у нас там не було ніяких. Наукового світу, навчений досвідом у Москві, я вже й не шукав.

Навчальний рік 1929—30

Восени 1929 р. Бадана вичистили з партії, і він через деякий час пішов з НКО. Треба було шукати инших протекторів. В Упрнауці були *Баран* і *Коник* [111], і я часом до них звертався, а ще частіше просив *О. Яворського* [112], з яким познакомився в той час, щоб він їх просив, якщо мені було чого треба.

В Інгоспі в той час я почував себе трохи ліпше, бо студенти (а це були на конзульськім відділі партійці та комсомольці) ставилися до мене гарно. З викладачів-партійців ставився до мене прихильніше, ніж інші, *Трублаєвич Петро Сергієвич*, що був керівником конзульського відділу і переводив редакцію мого підручника.

В Інгоспі я познакомився в той час також з *Романюком*, що був аспірантом (а може й науковим співробітником) н[ауково]-д[ослідної] катедри права й викладав.

В тому часі познакомився я також з *Чеховичем* [113], — тоді, як він почав працювати в Тов[аристві] культзв'язку. (Від осені 1931 р . я зустрічався з Чеховичем в н[ауково]-д[ослідному] ін[ституті] Радбудівництва та права, де він був директором бібліотеки й науковим співробітником, але ближчого знакомства з ним не мав).

Ані Романюка, ані Чеховича я в Празі не знав і тільки тепер з обома познакомився.

Кулик виїхав з Харкова. Редактором "*Червоного шляху*" став *Калюжний* , і я туди написав ще кілька статей, але він потім був більше на хлібозаготівлях, і мій зв'язок з "*Ч[ервоним] шл[яхом]*" урвався.

На початку 1930 р. мене вибрано членом Харківського бюро секції наукових робітників (пізніше перевибирали щороку), і так я почав входити в профспілкову діяльність.

Мабуть, на початку 1930 р. звернувся я до *Хвилі*, просячи, щоб мене зв'язав з пресою. Я відчував, що я, як публіцист, міг би багато дати, а не мав поля до роботи. Хвиля відіслав мене до "Вістей". Я запропонував Касяненкові статтю про "Український науковий інститут" у Варшаві (тоді власне закладали його). Отримавши рукопис, він мені подзвонив, що стаття ідеологічно не є витримана. Я його просив зійтися обговорити цю справу, але ніяк не міг з ним зізвонитися.

В тім часі подзвонив мені *Тур* (я його перед тим не знав), щоб я зайшов до нього до Наркомзаксправ [114]. Коли я зайшов, він показав мені мою статтю для "Вістей", сказав, що дістав її на рецензію, просив зробити пару виправок і запевнив, що стаття добра. Одначе в "Вістях" вона таки не появлялася. Мені не хотілося більше розпитувати, що з нею, я її поширив і дав Калюжному до "Черв[оного] шляху", де вона й появилася [115].

Так закінчилася моя друга спроба з "Вістями", і так я познакомився з *Туром*.

В зимі 1929/30 [р.] найважнішою політичною подією було розкриття *СВУ*. З усього, що в той час діялося в ВУАН, писалося в пресі (між ин[шим], статті Студинського і відповідь Єфремова в "Ділі") [116], взагалі з того, що — так сказати б — носилося в повітрі, ясні були протирадянські настрої Єфремова і тов[аришів], і тому, як почалися арештування, я зовсім допускав факт організації, яку розкрито. Після того, як появилося повідомлення в пресі, почалися зібрання й демонстрації. Під час зібрання в Інгоспі мені було прикро, що мені ніхто не запропонував виступити. Після зібрання підійшов до мене один з моїх студентів і сказав: "Якби так Ви висловили свою думку!". Я відповів, що радо це зробив би, але ж я знаю, що *основні виступи* на зібраннях є заздалегідь передбачені. Коли ж мені ніхто не запропонував виступити, то я не хотів виступати "на сірому кінці". І додав, щоб він передав і партійній організації і взагалі кому слід, що якщо буде треба, я радо виступлю. Тоді мені запропонували виступити під час демонстрації, — і так я промовляв з балкона ДПУ. Опісля я ще виступав на зборах Юр[идичного] тов[аристві]а і в Будинку вчених. Після процесу я ще виступив у статтях в "Черв[оному] шляху" і в "Зах[ідній] Україні".

На мою промову на демонстрації покликався на сесії ВУЦВКу *Чубар*.

В травні або червні 1930 р. почали появлятися заяви вчених про вступ до партії. Між ин[шим], в Харкові були в газетах повідомлення про Палладіна та Мірза-Авак'янц [117]. Я вже перед тим відчував, що якщо хочу розвинути всі свої сили й дати радянській країні максімум того, що я можу дати, то це зможу зробити тільки тоді, коли мене прийме партія в свої лави. Моя дисципліна особливо суто політична. Поза великими науковими працями скільки я міг би дати книжок, брошур, статей на поточні теми (в розмовах я це називав *побічним продук-*

том основної наукової роботи), — а як позапартійний не маю змоги їх писати, бо ніхто до мене не звертається, і навіть не вмів би написати як слід, бо для цього треба зовсім зіллятися з партією. Про це я в той час говорив з *Романюком*, нарікаючи, що мене в найліпшому разі трактують як *старого професора*, здають в архів, а я ще міг би стільки дати! Він часом терпеливо слухав, а часом різко обривав, що не всі мусять бути в партії, партія керує, а інші нехай працюють під її керівництвом. Конкретно виходило, що Романюк призначений керувати, а я — працювати під його керівництвом. Солодко від таких думок не було.

Так ось, коли почали появляти відомости про заяви вчених про вступ до партії, я почав думати, чи й мені не зробити такої заяви. Ідеологічно я був готов; практично — думав я — наверстаю недоліки власні при допомозі партії. Крім того, чому мені не заявити голосно, що в мене нема абсолютно иншої думки, иншої лінії, иншої мети, що я хочу бути заодно з партією.

З цією думкою пішов я до *Барана*. Він сказав, що він особисто витає мою постанову і поговорить з ким слід. Одначе скоро він виїхав і вже не вернув до Харкова.

Далі я пішов до Скрипника, розказав йому про мій намір. Він сказав, що витає, і порадив зв'язатися з партосередком ін[ституту]ту.

В Інгоспі я говорив з *Брандтом Карлом Карловичем* (тепер завкадрами в міськпарткомі) [118], що саме кінчив консульський відділ і був моїм студентом. Я знав, що він в партосередку займає якусь визначну позицію, але не знав, яку (настільки не було зв'язку між партійними й позапартійними, а може тільки це я був такий відірваний). Поговорив я з ним, розказав коротко про своє минуле, він сказав, що це справа політична, треба її з'ясувати. Далі говорив ще з *Трублаєвичем П. С.*, що (як уже я згадував) був керівником консульського відділу. Він теж сказав, що партійна організація з'ясує справу і мене повідомить.

Крім вищезазначених партійців (Баран, Коник, О. Яворський, Тур, Трублаєвич П. С., Романюк, Брандт), я на протязі 1930 р. познакомився з *Березинським* (Біленьким), а також з *Максимовичем*.

З Березинським познакомив мене О. Яворський, а зблизила мене до нього потреба літературного заробітку. Саме перед канікулами 1930 р. я йому запропонував видати мій переклад "Синьої фльоти". Пізніше, в 1931 р., він погодився видати в "Руху" мої давніші роботи про Франка і Павлика (очевидно, перероблені), а також мемуари за перших 30 років (1897—1927) моєї громадсько-політичної роботи.

Максимовича я перший раз побачив в літі 1926 р. в Празі, в Повпредстві в кабінеті Калюжного. Він тоді був заступником Уповноваженого Наркомзаксправ; про внутріпартійні справи, що привели до його усунення, я тоді нічого не знав. (Це також ілюстрація, як не дбали про моє радянське перевиховання в Повпредстві). Максимович зустрів мене ось як: коли Калюжний сказав, що це проф. Лозинський, який хоче їхати до СРСР, — Максимович з іронічною усмішкою сказав: "А, це Лозинський, великий політик, він, певно, захоче свої порядки заводити, Чубаря скидати!". Я видивився, здвигнув плечима і сказав: "Пробачте, але в такій площі я взагалі відмовляюся розмовляти". Після цього розмова якось зам'ялася, а потім уже йшла звичайно.

Другий раз я побачив Максимовича в Харкові, безпосередньо після мого приїзду, тоді його партія висилала на роботу поза межі України. Побачив я його в Будинку Блакитного, в оточенню кількох людей (хто саме, не тямлю). І знов він мене привітав: "Здраствуйте, професор", — і, звертаючися до свого оточення, додав польською фразою: "О, Лозинський, то стари п'єс" (цебто стара собака). Я ніяково усміхнувся, зробив вид, що приймаю це за жарт, і за хвильку відійшов. Потім я чув, що його вислано на роботу поза межі України, потім читав про те,

що його виключили з партії, потім читав його заяву з проханням повернути його в партію і геть після того зустрів його, мабуть, у Березинського в "Руху". Тепер він почав говорити вже без таких "передмов", як вище наведені, почав розпитувати, як живу, що роблю і т. д. Знаючи, що він покаявся і подав заяву про повернення в партію, і бачучи його в оточенню партійців, я вважав, що не маю особливої причини сторонити від нього. При цьому він робив враження людини енергійної, знающої, з партійними зв'язками; я рахував, що його скоро повернуть у партію, — і тому ближче підійшов до нього.

Мене цікавило його минуле, як він, галичанин, так зааклiматизувався, відносно скоро пішов так високо по партійній і радянській лінії, і як він — людина з головою — міг допустити, щоб його виключили з партії. Він докладно говорив про діточі роки на селі, про вчення й побут у гімназії (він вчився в тому самому місті Станиславові, що й я, але значно пізніше, так що деякі мої товариші з університету були його вчителі), а далі вже "перескакував": говорив дуже загально, що попав на територію кол[ишньої] Росії під час війни, належав до *боротьбистів* і з ними перейшов в партію, про шумськізм і розлам нічого не хотів говорити. Раз я його запитав: "Як Ви могли допустити до того, щоб Вас виключили з партії?" Він махнув рукою й кинув фразу: "Багато розповідати, а нема чого слухати".

Власне кажучи, мав я з ним тільки одну серіозну політичну розмову, це було під час процесів Промпартії та меншевиків [119], а може під час підготовки до тих процесів, добре не тямлю. Він приїхав з Москви, і я його запитав, як це все розуміти. Він сказав таке (передаю, очевидно, зміст, а не слова): це, що Сталін розторощив лівих і правих і торощить тепер цвіт російської старої інтелігенції, свідчить ясно, що політика партії має міцну, несокрушиму базу. Як те, що оце діється в Москві (згадані процеси), не є звернене проти Росії, так те, що б'ють стару українську інтелігенцію, не є звернене проти України. Тут іде новий процес — побудувати в союзному масштабі нове суспільство. Минуть два—три роки і головні труднощі будуть переборені. До цієї розмови ще додам, що Максимович все висловлявся передi мною *позитивно* про *колєктивізацію*. Він сам працював по цій лінії, займав — як казав — відповідальну посаду, їздив на заготівлю і, скільки його було про це питать, все відповідав, що справа йде добре, є труднощі, але вони будуть переборені, нарікав на неорганізованість колгоспів, на лінивство колгоспників та що все це треба перебороти [120].

Так закінчився для мене навчальний рік 1929/30 (червень 1930) і з надіями і з несупокоєм. З *надіями*, бо в мене вже були партійні знакомства (правда, за винятками, галицькі, але я мав надію, що через них дійду й до місцевих і врасту в землю) і, хоч невеличкі, перспективи на влиття в партію. З *несупокоєм*, бо Інгосп разом з н[ауково]-д[ослідною] катедрою права ліквідувався і я оставав без заробітку. На базі Інгоспу мало з осені утворитися декілька ін[ститу]тів, в тому [числі] чисто партійний Ін[сти]тут радбудівництва та права; наукова робота повинна бути перенесена в н[ауково]-д[ослідний] Ін[ститу]т радбудівництва та права при ВУЦВКу, що також повинен був бути утворений з осені. Питання полягало в тому, чи мене включать в ті ін[ститу]ти. На навчальний ін[ститу]т були все-таки майже певні вигляди, на наук[ово]-дослідчий — дуже малі.

Ці мої надії й ці мої побоювання й були предметом розмов, які я вів з *Романюком* в серпні 1930 р. під час перебування в будинку відпочинку в Буюрнусі. Він жив тоді в Гурзуфі з сім'єю, і ми зустрічалися на пляжі. В Інгоспі — як я вже згадував — було нас двоє професорів міжнародного права: Гладстерн і я. Романюк мені говорив, що між партійцями є такі, що стоять за Гладстерна (називав імена: Березів і Софін; зрештою,

я це й сам знав), але ж він, Брандт, Трублаєвич стоять за те, щоб я далі працював, і я, певне, залишуся в ін[ституту]ті. Важча справа з н[ауково]-д[ослідним] ін[ституту]том: тут набиратимуть абсолютно самих партійців, і для мене він буде відкритий аж тоді, як мене приймуть у партію. Цією справою він не займається й не знає, які тут шанси.

В вересні 1930 р. я поїхав до *Москви*, щоби знов розглянутися в новішій літературі закордонній, а, крім того, походити в справі висилки валюти для дочки.

Літературу я вивчав знов у бібліотеці Наркомзаксправ. З науковим світом, навчений гірким досвідом 1929 р., вже не шукав зв'язків; зрештою, в вересні багато ще відпочиває на півдні.

Конара хотів прохати, щоб мені допоміг з валютою. Він тоді працював заступником голови правління в якімсь банку (мабуть, Колгоспнім, на Кузнецькім мосту). Цей раз він мене зустрів гірше, кілька разів я дзвонив, заки нарешті застав його. Бачив його всего два рази в установі, кожний раз він кудись поспішав. В справі валюти нічого мені не допоміг. Словом, я побачив, що йому невигідно, що я його морочу своїми справами.

Я зайшов також до *Максимовича* (до установи) й розповів йому про мої перші кроки в справі приняття в партію. Він мені на це відповів, що я повинен зважити два моменти: остаючи поза партією як радянський актив, з моїм громадсько-політичним і науковим стажем, з моєю радянською орієнтацією, я можу рости й по науковій і по громадській (профспілковій) лінії, і може прийти момент, коли моє слово може мати й політичне значіння. (Я це зрозумів так, що він має на увазі майбутній конфлікт з Польщею, коли кругом радвлади твориметься радянський галицький актив). Коли ж я вступлю в партію, то це своє індивідуальне громадське обличчя я втрачу, я стану одним з багатьох партійців, з найнижчим партстажем, але за це буду мати партійну підтримку в усій моїй роботі, буду почувати себе частиною тієї могутньої цілости, що керує будовою нового життя в Союзі. Ось тут я повинен роздумати, що мені вибрати. Я йому сказав, що не бачу суперечности між цими двома альтернативами і вже вибрав партію, тільки щоби туди дістатися!

Тоді ж я просив його, щоб поміг мені познакомитися з Шумським. Це вже було після того, як Шумський склав заяву про свої помилки і працював у Москві. Я рахував, що мені може придатися знакомство з таким високим партійцем. Максимович обіцяв і потім мені подзвонив, щоб я зайшов до Шумського. Я застав Шумського з дружиною, а також Максимовича, поговорили про те, як мені живеться, випили чай, і я пішов. Така формальна візита, від якої ні холодно, ні гаряче. Зрештою, инакше й не могло бути.

Стільки про мій другий побут у Москві.

7/4 1933 *М. Лозинський*

9 квітня 1933 р.

Харків

(далі)

Навчальний рік 1930—31 почався для мене дуже важко. Правда, мене приняли професором в навчальний Ін[ститу]т радбудівництва та права, але *керівником катедри міжнароднього права* призначили проф. *Гладстерна*, що зараз же почав проявляти свою владу різними різкостями. Я, як позапартійний, не мав претензії, щоб в партійному виші *саме я* був керівником катедри (хоч і призначено керівниками катедр позапартійних

професорів Палієнка та Слівіцького). Але ж я відчув як особливий удар проти мене призначення Гладстерна, бо коли взяти на увагу мій громадсько-політичний стаж і мої наукові роботи, то, власне кажучи, цього нема з чим порівнювати у проф. Гладстерна, а при тім він і віком значно молодший.

Ще до призначення я хвилювався, ходив до Романюка, до Брандта (його було призначено директором ін[ституту], але він цілий рік хворів, і обов'язки директора виповняв Ємінік), був у Скрипника, у Гірчака*, шукав доріг у партійній справі, рахуючи, що як моя партійна справа повернулась би на добре, то все повернулось би на добре, але ніщо з того не виходило. Тільки в зимі, мабуть, дякуючи Брандтові, справу полагоджено так, що утворено катедру міжнароднього права й політики і зроблено керівником партійця Льва Ісаєвича Величка, а я і Гладстерн були професорами тієї катедри. Такий вихід я сам подавав у розмові з Брандтом. Та конфлікт остався, бо для двох міжнародників не було достаточного навантаження, при тім Гладстерн і в приватних розмовах з професорами та студентами й на лекціях не накладав на себе ніякої стриманости на мою адресу.

В наук[ово]-досл[ідний] Ін[ституту]т радбудівництва та права мене зовсім не включили (з безпартійної професури включили Слівіцького, з викладачів Мельника і Белкота, з осіб, що досі не працювали науково, — Чеховича). Це мене так само хвилювало, і я це відчув як подвійний удар: з одного боку, це било мене матеріяльно, бо я оставав тільки на одній ставці в навчальному ін[ституту]ті (яку в додатку затверджено аж в січні 1931 р.), а, з другого боку, мене позбавлено науково-дослідчої бази наукової праці.

Я звернувся до Гірчака [121], щоб мене ввести на наукову роботу в ВУАН, написав заяву, і Гірчак доручив Упрнауці цю справу реалізувати [122]. Але справа тяглася рік, і мене призначено старшим науковим співробітником Комісії радбудівництва і права аж в липні 1931 р. З цього приводу я говорив і з Коником, і з Мінкевичем, і з Федчишиним, і з Комишаном, і з Богомольцем. Я прохав, щоб утворити Комісію міжнароднього права і призначити мене керівником, але цього не зроблено, даючи мені посаду, яка дається науковим робітникам зі значно меншим науковим дорібком.

В наук[ово]-досл[ідному] ін[ституту]ті змінилася справа на ліпше також аж в літі 1931 р., і мене призначено з 1 серпня 1931 р. дійсним членом, одначе тільки по сполученню, що означало і менший зв'язок (значить, менший науковий престиж) і половину ставки.

Шукаючи заробітку, я або в жовтні або в листопаді 1930 р. пішов до Приходька. Він сказав, що запитає Коцюбинського, чи нема роботи в Держпляні. (Тоді ж я говорив йому і про свою партійну справу, але він просто відмовився вмішуватися в це, а також про введення до ВУАН і до н[ауково]-д[ослідного] ін[ституту]ту, але він також — не відмовився — але нічого не робив).

Я був знакомий з пок[ійним] батьком Коцюбинського, і в 1912 р. він був у мене з Юрієм Михайловичем, тоді кільканадцятилітнім гімназистом. Більше я з ним не зустрічався. Під час його побуту в Відні я писав до нього (з Праги), щоб він занявся моїм сином Миколою (що вчився в Відні), син передав у повпредстві мого листа, і на цьому скінчилося. В Харкові перед тим, як Приходько послав мене до Коц[юбинськ]ого, я його всього раз бачив і зовсім з ним не говорив.

Я подзвонив Коцюбинському, він казав мені прийти до себе, в нього я застав Пілацьку [123], і вона зараз взяла мене в свій сектор і призначила до відділу науки, де обов'язки керівника виконував *Коник*, що незабаром перед тим перейшов сюди з Упрнауки. З Коником я познакомився в Упрнауці, перед тим ніколи його не знав, тільки у Львові

перед війною чув це прізвище як одного з студентів, що працюють у "Дністрі" ("Дністер" — українське страхове тов[ариств]о, в якому на нижчих, тимчасових посадах працювали студенти, заробляючи на утримання під час вчення).

В Держпляні мені зовсім не повезло. Мені призначили найбільш технічну та бюрократичну роботу, яка була в відділі: *планування фінансів*. Я відмовлявся, прохав мені дати організацію наук[ово]-досл[ідної] сітки, але мені сказано, що я повинен працювати над тим, що мені призначують. Зразу я хотів іти до Пілацької та Коцюбинського, але мені Коник і Бойм (Сара Мироновна) дали зрозуміти, що це значить, другого ж дня після приходу викликати конфлікт. При цьому саме тоді Пілацька, мабуть, нездужала, а Коцюбинський був на хлібозаготівлях. Я, що ніколи не працював в апараті, а все займався публіцистикою, наукою, політикою, зовсім не називався до такої роботи. Мені було соромно й важко, що я не справляюсь з роботою. До того, робота забирала весь робочий день, вечером лєкції, і для себе не було часу працювати. З цих причин я рішив відмовитися, і Коцюбинський, який, видно, знав уже, що я не справляюся, радо мене відпустив (в половині квітня 1931 [р.]).

В Держпляні я виступав раз на зборах колєктиву (мабуть, з приводу свята Червоної армії). Як до мене доходило, здобув собі марку "націоналіста" тим, що нарікав, що апарат Держпляну неукраїнізований.

Збираючися йти з Держпляну, я шукав десь заробітку. Так прийшла мені думка звернутися до Березинського, чи я не знайшов би постійної роботи в УРЕ. Він відповів, що для мене було би добре місце заступника редактора відділу радбудівництва та права; він зробить усе, що від нього залежить, але я повинен сам поговорити з Скрипником. Я попрохався до Скрипника, він мене прийняв ввічливо, я мав враження, що він уже поінформований, бо говорив, що сподіється від моєї енергії та знання багато користи для УРЕ. Тоді я написав заяву і передав Березинському. Чекав, чекав — і нічого не виходило. Питав Березинського і діставав викрутні відповіді: то засідання не було, то Скрипника не було і т. д. В кінці Березинський сказав, що мені треба ще раз поговорити з Скрипником. Він мене прийняв, але якось так, неначе він про справу перший раз чує, про мою заяву нічого не знає, обіцяв розвідатися. Я побачив, що справа не виходить, Березинський теж робив враження, що не хоче про це говорити, і я справу так і облишив. Тим часом мене ввели в ВУАН, і мені стало й матеріяльно й морально лекше.

В цих моїх труднощах я, ясна річ, звертався до всіх, де тільки допускав найменшу можливість підтримки. Я вже згадував, що справу моєї участи в обох ін[ститу]тах я під час відпочинку обговорював з *Романюком*, якого рахував "сходящою звіздою" в обох ін[ститу]тах: в навчальному він мав викладати вчення про радянську державу і далі зайняти катедру цієї дисципліни, а в науковім — навіть ввійти в склад дирекції. Тому в жовтні 1930 р. я, перш за все, надоїдав йому. Спершу він вислухував і обіцював, потім раз мені порадив, щоб я поставив справу рішуче перед дирекцією (цебто перед Єміником), цебто загрозив виходом з ін[ститу]ту (чого я, очевидно, не зробив), в кінці дав пізнати, щоб я відчепився від нього. Мабуть, у листопаді 1930 р. він виїхав на хлібозаготівлі, і я його *цілий рік не бачив*.

Пробував говорити з *Трублаєвичем П. С.*, але він також так поставився, що мені відпала всяка охота звертатися до нього.

З інститутських кіл тільки один *Брандт* весь цей рік підтримував мене морально. Він увесь час хворів, і я його рідко бачив. Він радив не тратити терпеливости, в ін[ститу]тах все-таки якось справа зладиться, а партійна справа — це справа політична, я повинен це зрозуміти і терпеливо ждати.

Поза ін[ститу]тами, я вже згадував, що ходив до Скрипника, Гірчака і Приходька.

Був у *Порайка*, говорив і про партійну справу, і про ін[ститу]ти та ВУАН, та він дав пізнати, що він у це все не хоче вмішуватися.

Був у Михайла *Левицького*, що тоді (осінь 1930) повернув на працю в ЦК. Розповів йому про всі справи, він обіцяв розвідати й мені подзвонити. Він довго не дзвонив, і я подзвонив до нього. Він відповів незадоволеним голосом, що він же мені говорив, що сам мені подзвонить. Це значило: "Відчепися!". І я більш до нього не звертався. Аж в літі 1931 р. зустрів його раз на вулиці. Він був якийсь прибитий і виглядав дуже зле. Я почав з ним розмову, але він перервав мене фразою: "Ви, очевидно, кудись ідете за своїми справами?" Я, очевидно, сказав: "Бувайте здорові" — і більш його не бачив. Чув, що в нього були якісь неприємности в зв'язку з арештуванням його близького знакомого Стадника і що його переведено на роботу в РСФРР.

На початку 1931 р. прохав я *Тура* поговорити про мою партійну справу з секретарем ЦК партії *Любченком*. Він обіцяв. Коли я раз зайшов до нього й запитав про це, він відповів, що згадував Любченкові, але той тоді не мав часу, треба ще поговорити. А коли я знов пізніше подзвонив, що хочу зайти до нього, він відповів: "Я дуже зайнятий, подзвоніть на днях". Після такої відповіди я вже взагалі йому більше не дзвонив і не зустрічався з ним. Бачив його ще всього раз чи два на вулиці. (Перед тим, в осені 1930 р., він один раз був у мене з дружиною; я знав її батька, депутата австрійського парляменту й галицького сойму Старуха. Тоді, крім нього, був, мабуть, О. Яворський. Більше він у мене не був ні разу. Я в нього також не був ні разу).

Десь на весні 1931 [р.] я зустрівся з *Василем Сірком* [124] (або в Березинського, або в Максимовича), перед тим я його не знав, але чував про нього. Після цього я рішив також до нього звернутися. Подзвонив йому в ЦК партії, і він призначив час. Я написав записку про всі свої трудноші (й ін[ститу]ти, й ВУАН, і партія, і взагалі майбутнє моєї роботи) і прохав допомогти мені. Він обіцяв усе розвідати, а тоді мені подзвонить і поговорить зі мною. На цьому й закінчилося. Тільки значно пізніше сказав мені Березинський, що Сірко передавав, що за наукову роботу я можу бути спокійний. Це було вже тоді, коли мене введено в наук[ово]-досл[ідний] ін[ститу]т і в ВУАН, і я підозрівав, що Березинський на основі цих фактів просто скомбінував відповідь Сірка, бо я нарікав на таку поведінку, що мене навіть не "удостоюють" хоч би формальної відповіді.

На початку 1931 р. я запропонував видавництву "Пролєтар" роботу про події на Західній Україні в зв'язку в пацифікацією та угодовою політикою УНДО. Я хотів висловитися про ці події перед радянською громадськістю. Саме перед тим "Пролєтар" видав дві мої роботи: "Поневолені зах[ідньо]укр[аїнські] землі" (там я вспів тільки в передмові згадати про пацифікацію) і "Брехня імперіялістів про роззброєння". Остання робота пройшла рецензію так гладко, що навіть не вимагали від мене ніяких виправок, — і це було мені стимулом до нової роботи. Рецензія на роботу була прихильна; рецензент (невідомий мені) визнав роботу за добру; вказав на деякі недостачі, які треба виправити. Та, коли я виправив, мені сказано, що робота піде ще на одну рецензію. Другий рецензент (теж мені невідомий) справився коротко: назвав роботу "ліберальною" і заявив, що навіть не стоїть тратити часу, щоб виказувати її помилки. Ясна річ, мене така рецензія дуже вразила. Я прохав видавництво звести мене з рецензентом, щоб він мені *конкретно* показав, в чому мої помилки, щоб я міг їх виправити. Та видавництво відповіло, що це не водиться; я повинен *сам* підійти до роботи *самокритично* й виправити її. Я відмовився. Та мені самому було цікаво, як це так, що я думав, що пишу роботу по-марксистському, а мені кажуть, що вона ліберальна. Я прохав Березинського передати роботу Чернякові [125] (тоді

працював в міськпарткомі в культпропі, я був з ним знакомий, але не зважувався сам підходити до нього) і прохати його, щоб він уважно перечитав і вияснив мені, в чому мої помилки. Десь аж на початку 1932 р. Березинський віддав мені роботу з коротенькою запискою Черняка, що в роботі немає нічого протирадянського, але в ній немає партійности. Від цього я, на жаль, не міг порозумнішати...

Всі ці труднощі мої наблизили мене до О. Яворського, Березинського й Максимовича. В ріжних справах я кожного з них прохав, щоб мені допомогли. *О. Яворського* я прохав, коли мав яку справу в НКО, де він довго працював і мав зв'язки. Потім, коли він виїхав до Київа, я його прохав полагоджувати мої справи в ВУАН (листами від ВУАН годі чого добитися, на них звичайно не відповідають). Крім того, коли мені було ніяково йти до Березинського, чи Романюка, чи Максимовича, я прохав О. Яворського, щоб поговорив у моїй справі. Зокрема, через *Березинського*, як уже зазначено вище, я шукав заробітків. Про *Максимовича* я знав, що в нього є ріжні партійні зв'язки ще з того часу, як він був у партії, уважав ті зв'язки доказом, що в партійних колах до нього добре ставляться, і прохав його допомогти мені.

Я не міг зрозуміти, чому я зустрічаю такі труднощі. Не згадуючи вже про молодих партійців, які навіть без одної друкованої праці ставали професорами та дійсними членами н[ауково]-д[ослідницьких] установ (сам Романюк був прикладом цього), я бачив, що тутешні зовсім сірі наукові робітники мають ліпші умови, що люде, які перед революцією в найліпшім разі були ліберальничаючими обивателями, а то й "истинно-русскими" (Воблий [126], напр., що похваляв заняття Галичини царською армією), а при тім науковим дорібком не вищі, а то й нижчі за мене, займають визначні наукові та громадські позиції. А я, з моїм громадсько-політичним, більш ніж 30-річним минулим, в якому був усе-таки революційний період, в якому далі був рішучий поворот на радянську лінію, зроблений за кордоном, значить, зовсім добровільно, без ніякого натиску радянських умов, як це бувало з тутешніми науковими робітниками, з моїм усе-таки чималим науковим дорібком — зустрічаю такі труднощі. Чому? І доходив до висновку: тому, що я українець і ще до того галичанин.

Це останнє все мені пригадували тутешні люде, як українці, так і русскі, вишукували — аж до неприличности — "галицький акцент" в моїй мові, бачили його навіть там, де були зах[ідньо]європейські елєменти, прим[іром], у вимові чужих слів. Це мені особливо остогидло.

Починаючи з студентських часів, я, з одного боку, мав усе зв'язки з Росією, з рос[ійськими] та укр[аїнськими] революційними групами, з укр[аїнським] нац[іональним] рухом, з другого боку, я прожив майже 15 років, останній раз безвиїздно від початку 1919 р., в Західній Європі, знав добре Австрію, Чехословаччину, Швейцарію, Німеччину, Париж, був у Лондоні, був в Італії, бачив зблизька роботу Мирової конференції та Ліги Націй, європейських кабінетів, знав мови, сприйняв побутові й духові елєменти культури тих країн, почував себе — так сказати — "громадянином світу", інтернаціоналістом, що був життям зв'язаний, споріднений з ріжними країнами, народами й культурами, відкинув у своїому минулому все протирадянське, приїхав до СРСР, хотів увесь доробок свого життя віддати на будівництво радянського ладу.

Одначе ніхто того від мене не хотів брати, використовувати, ставити мене в такі умови, щоб я міг дати максимум. Поводилися зі мною так, що коли я маю мінімум істнування, то досить з мене. (Так мені майже дослівно сказав раз М. Любченко, коли випитував про умови моєї праці: "Що ж, мінімум істнування все-таки в Вас є").

Чому все те? Висновок насувався все той сам[ий]: "Бо ти — українець і ще до того галичанин".

Переходячи від особистого до загального, я був тої думки, що партійна лінія в нацпитанню правильна, тільки в виконавців не все є твердість у переводженні цієї лінії.

Розмови йшли про те, що частина партійних кіл проводить цю партійну лінію тільки формально, не довіряє українцям, не пускає їх на роботу, що українці — партійці також терплять від того і не можуть нічого зробити, бо бояться за себе. Хто що саме говорив, годі тепер пригадати.

Я, очевидно, визнаю, що в тих розмовах були відгуки шумськізму.

Одначе ніколи я не підозрівав, що ті люди, з якими я розмовляю, мають якусь тайну протидержавну організацію та ще й мене вважають її членом. Я навіть не допускав, що це є якась антипартійна група внутрі партії, а просто — близькі знакомі, що стараються один одному помагати.

До *Березинського* я заходив до "Руху". Пізніше, мабуть, з 1931 р., він запрошував до себе, але дуже рідко.

Щодо *Максимовича*, я довідувався в Березинського, коли він приїде, й звичайно раз — не більше — заходив до нього.

О. Яворського — заки він переїхав у Київ, бачив часто. Це такий "громадський дядько", що його все можна було зустріти.

Наприкінці 1930 р. я їх почав запрошувати до себе. В нас дома майже ніхто не бував, і нам було приємно, що до нас зайдуть люди, та ще й партійці. Та згодом я став помічати, що вони приходять нерадо, неначе даються просити. І мені ставало досадно, що я мушу в цих людей, значно молодших від мене, шукати підтримки, мушу бути задоволений, якщо вони захотять зайти до мене.

Я мав враження, що їх відношення до мене таке: трохи пошани, трохи протекційности до людини, яка знаходиться в такім положенні, що потребує від них, значно молодших, підтримки. Це відношення мене в моїх очах упокоряло: на що, мовляв, я зійшов, що мушу дбати про прихильність тих, які в нормальних умовах повинні би дбати про мою прихильність. При цьому я бачив, що зв'язок з ними — це топтання на одному місці, що він нічого не дає. І на протязі 1932-го року я почав від них відходити (про це нижче).

9/IV 1933 *М. Лозинський*

10 квітня 1933 р.

Харків — далі

Арештування 1930—31. Пізно в осені 1930 р. пішли чутки про перші арештування. Першу чутку я почув про *воєнрука Інгоспу*. Скоро потім довідався від Мельника і від Василя Коссака про арештування *Грицька Коссака*. Перша моя думка була, що, видно, Г. Коссак впутався в якусь військову історію (він був воєнруком у Дніпропетровському). З *Мельником*, як уже було сказано, я зустрічався в ін[ституту]ті. Він дуже дивувався арештуванню Коссака, казав, що піде чи ходив у тій справі до когось у Наркомюсті, що це політично шкідливо з огляду на Зах[ідню] Україну.

З *В. Коссаком* [127] я перший раз в житті зустрівся на маніфестаційних зборах проти пацифікації, що були восени 1930 р. (не тямлю, чи в "Березіллі", чи в опері). Там він виступав з промовою. Я також виступав з промовою. Потім пару разів бачив його в бібліотеці Держпляну, він працював у держплянівському Ін[ституту]ті економ[ічних] досліджень, а я тоді працював у Держпляні в відділі науки. Він дуже хвилювався, жалівся, що Затонський його не прийняв (Г. Коссак усе говорив, що він

заходить до Затонського; після арештування Г. Коссака В. Коссак хотів піти до Затонського), при цій нагоді — тямлю — заявив, що він не має поняття, що Грицько міг зробити, але, коли він щось завинив, то нехай його карають.

Потім почув я про арештування Мельника й Белкота з Ін[ституту]ту радбудівництва і про арештування В. Коссака.

Як я вже згадав, з Г. Коссаком зустрічався я дуже рідко; він усе висував на перший плян свою військову посаду як доказ особливого довіря до нього, і я мав його за щирого радянця. Так само думав я про Мельника і, коли його введено до н[ауково]-д[ослідницького] Ін[ституту] радбудівництва та права, я навіть мав жаль, що його вважають ближчим до партії та більш заслуговуючим довіря, ніж мене. Після їх арештування я себе заспокоїв тим, що, видно, все-таки за ними щось було.

З дальших арештувань зробили на мене вражіння арештування В. Мазуренка й Баланіна, бо це були люди, що бували в мене і я в них, люди тутешні, яких я вважав за зразок радянських активістів.

Про ці арештування, очевидно, йшли розмови з моїми партійними знакомими і з Максимовичем. Ніхто мені не давав ніяких конкретних пояснень, а всі розмови зводилися до того, що, очевидно, щось мусіло бути.

Раз подзвонили мені з редакції "Зах[ідньої] України" і просили зайти, що мають для мене цікаві відомости. Тут розповіли мені, що в закордонній пресі, також у "Ділі" була відомість про моє арештування. Чи того самого дня чи пізніше (цього не тямлю) показали мені "Силу" з полємікою проти "Діла" і сказали, що було б добре, якби я написав до "Сили" заяву. Тоді я й написав відому заяву (про це вже згадував).

Я особисто вважав себе зовсім чистим перед радвладою і досі в моїй свідомости ця заява не була маскою, а *щирим актом*.

В Київі на сесії ВУАН в липні 1931 р. Після побуту в Київі в осені 1928 р. (про це я писав) я поїхав до Київа аж на липневу сесію ВУАН, бо саме тоді призначили мене старшим науковим співробітником. Жив я в О. Яворського, бував на сесії, знакомився з ВУАН та тими співробітниками, з якими повинен був працювати. Вже перед тим *Козоріс* листовно запрошував мене працювати в *Комісії Зах[ідньої]України*, одначе я не тямлю, чи тепер з ним бачився. (Сам Козоріс з *Калуша*, повітового міста, до якого належить Бабин, село, де я народився, про сім'ю Козорісів я чував, ще як учився в міській школі в Калуші 1891/2 [р.], одначе самого Козоріса побачив аж при приїзді до Київа 1927 р., та тоді говорив з ним не більше двох слів) [128]. Зате познакомився тепер з О. Павликом, співробітником Комісії Зах[ідньої] України. Він працював тоді в місцевкомі ВУАН, і після сесії я писав до нього кілька разів у справі моєї зарплати. (Потім чув, що [його] арештовано, а під час побуту в Київі в лютому 1932 р. знов зустрів його на волі).

Навчальний рік 1931/32. В осені 1931 р. мої труднощі зводилися до двох питань: 1) робота в н[ауково]-д[ослідницькому] Інституті радбудівництва та права, 2) оцінка мого підручника міжнароднього права, що вийшов у літі 1931 р.

В н[ауково]-д[ослідницький] ін[ституту]т мене ввели (як уже сказано) *по сполученню і не включали в ніяку роботу*. Трублаєвич П. С., що виконував обов'язки директора, сказав, що моє основне завдання буде організувати *Кабінет Зах[ідньої] України* і розгорнути в ньому роботу, але організаційної наради в цій справі не скликав, відкладаючи все "за браком часу" на пізніше. (До речі: потім це питання заглухло і досі).

Я від організації Кабінету Зах[ідньої] України не відмовлявся, одначе *заперечував проти цього, щоб це була моя основна робота*. Я вже згадував, що обмежування мене й моєї роботи на зах[ідньо]укр[аїнські]

справи я вважав замиканням мене в якесь зах[ідньо]укр[аїнське] гетто; зокрема, щодо ін[ституту]ту, я казав, що не хочу дати себе замкнути в зах[ідньо]укр[аїнський] архів. Я домагався, щоб мене включено в роботу по *загальним міжнароднім* питанням. В цій справі я говорив і з *Трублаєвичем П. С.* , і з *Романюком*; вони мене відіслали до *Содіна*, що тоді був керівником секції вивчення буржуазної держави і міжнароднього права.

З Романюком я мав довшу розмову, в якій вичисляв усі мої труднощі; говорив також про *оцінку підручника*. Річ в тім, що після появи мого підручника в навчальному ін[ституту]ті пішли чутки, що ось тепер мене, певне, угроблять. Проф. Гладстерн на своїх лекціях вишукував на кожній сторінці масу помилок, тямлю, що показував ті помилки директорові Ємінікові, говорив зі студентами. Затрівожений тим, я говорив про цей плян "угроблення" з Брандтом, ходив до Уповноваженого Наркомзаксправ Александровського, говорив також з Романюком. І Брандт, і Александровський мене заспокоювали, що підручник буде справедливо оцінений, помилки треба розкрити й виправити, але якщо й будуть бити, то книжку, а не автора. Романюк так само сказав мені, що в відношенню до мого підручника є тенденція поставитися до нього зі строгою большевицькою критикою, але не угроблювати автора.

Мабуть, в цьому часі (осінь 1931 р.) Романюк був *один-одніський раз* у мене дома; тямлю, що разом з ним був О. Яворський і йшла розмова про те, щоб мене в н[ауково]-д[ослідницькому] ін[ституту]ті ввести в склад *основних* співробітників. Скоро потім Романюк був знов мобілізований, і я його знов *майже рік не бачив*.

Содін мені сказав, що сам факт, що мене введено в н[ауково]-д[ослідницький] ін[ституту]т, свідчить, що мене хотять включити в роботу ін[ституту]ту. Моє знання загальновідоме, але в мене нема потрібного методологічного марксо-ленінського вишколення, цю недостачу я повинен виправити, і ін[ституту]т мені в цьому допоможе. До поточної роботи в бригаді він не може включити, але я повинен собі вибрати самостійну тему і працювати над нею.

До речі: бригада працювала тоді над низкою проблєм міжнароднього права й міжнародньої політики в розрізі загострення загальної кризи капіталізму (точнішого визначення теми не тямлю). Брали в ній участь Содін, Трублаєвич, Величко і кількох аспірантів, моїх колишніх студентів. Мені, очевидно, заболіло, що в ін[ституту]ті така думка, що я менше здатний до роботи в бригаді, ніж ті мої студенти. Додам, що робота бригади дальше розроблення конспекту не пішла.

З Содіним я договорився про тему: "*Економічна політика Ліги Націй*". Для цієї теми треба було закордонних матеріялів, які є тільки в Москві в бібліотеці наркомзаксправ. Тому я дістав від н[ауково]-д[ослідницького] ін[ституту]ту відрядження до Москви і працював там від 18.IV до 20.V.1932 [р.]. (Про побут у Москві пізніше). Саму роботу я закінчував начисто саме перед арештуванням. (Не закінчив скоріше, бо в тому часі зробив для н[ауково]-д[ослідницького] ін[ституту]ту дві чергові роботи: "*15 років боротьби за мир в міжнародній політиці СРСР* " і "Маркс — Енгельс про польське питання").

Оцінку мого підручника перевела катедра міжнароднього права і політики навчального ін[ституту]ту під час загального перегляду програм і підручників в зв'язку з листом Сталіна про боротьбу за партійність науки. В цій справі я звернувся також до парторганізації ін[ституту]ту, а саме до секретаря Ліє (що теж був моїм студентом). Він мені сказав, що позиція парторганізації така: помилки я сам повинен розкрити, визнати і виправити, але парторганізація візьме мене в оборону перед спробами угроблення і стоїть на тому, що мені треба дати змогу працювати й виробитися на справжнього марксиста-ленінця на науковому фронті.

На засіданні катедри я перший узяв слово і дав загальну критику свого підручника. Я сказав, що я приїхав до СРСР добровільно, з власного переконання, що перед приїздом я відкинув усе протирадянське, ідеологічно переключився і став твердо на радянський грунт, а після трьох років праці почав заходи, щоб мені дозволено подати заяву про вступ до партії. Та що инше переключитися ідеологічно, а що инше поглибити своє знання так, щоби цілком опанувати марксо-лєнінську методологію. Для цього треба опанувати всі досягнення радянської науки майже за 15 років. Підручник я писав в рр. 1927-9, коли мені неможливо було опанувати цього, крім того, спеціяльно фронт міжнароднього права був у радянській науці дуже занедбаний. Я користувався радянським науковим матеріялом, приняв усі уваги редактора-партійця. Одначе все-таки підручник у методологічному відношенню остав буржуазний, позитивістичний. В викладах я вже багато помилок виправив і постійно стараюся їх виправляти, хочу це зробити також в дальших наукових працях і для цього прохаю підтримки партійної частини наукових робітників обох ін[ститу]тів.

Головний доповідач про підручник *Содін* в основному погодився з моєю самокритикою, дав докладнішу наукову оцінку моєї теоретичної настанови і схарактеризував її як *нормативістичну*, сказав, що вся моя педагогічна, наукова і громадська робота свідчить про те, що я *щиро* хочу переключитися і в цьому мені треба допомогти, але ж я повинен знати, що большевицька допомога — це жорстоке викриття помилок і домагання визнати та виправити їх.

В цьому напрямі йшла вся дискусія, в якій виступали також студенти, що засвідчили моє змагання стати на марксо-лєнінський грунт у викладанню; в цьому напрямі ухвалено також постанову катедри.

Розмовляючи з *Брандтом* про підручник, я порушив з ним також справи заяви про приняття в партію. Він сказав, що я повинен поговорити про це з секретарем парторганізації в навчальному ін[ститу]ті Ліє. Цей мене вислухав, сказав, що поговорить з ким слід і мене повідомить. Через деякий час сказав мені, щоб я починав оформляти справу, цебто виповнив анкету, додав до неї докладну автобіографію, написав заяву і підшукав п'ять підписів з великим партстажем.

Під час цього надійшло свято роковин смерти Лєніна. На інститутських зборах я виступив з промовою на тему "*Лєнін і наука*". Після промови підійшов до мене культпроп парторганізації *Цибулькін* (теж мій студент) і сказав: "Чого Ви спинилися на половині дороги?" Я здивований запитав: "Цебто, як це розуміти?" Він відповів: "Ми думали, що Ви складете заяву, що прохаєте про приняття в партію". На це я сказав, що я таку заяву готов скласти кожної хвилі, а не склав тому, бо не знав, що парторганізація вважає такий мій виступ у даний момент за вказаний. На це Цибулькін: "В такім разі беріть ще раз слово і складайте заяву". Я підійшов до Ліє, передав йому коротко розмову з Цибулькіним і сказав, що, якщо він уважає таку заяву за вказану, нехай мені дасть слово. Він погодився, дав мені слово, і я склав заяву.

Саме тоді виходила інститутська газета "За кадри диктатури", присвячена ювілею Скрипника. Мене прохали дати статтю "Скрипник і Західня Україна". Містячи статтю, помістили також мою фотографію, під якою зазначено, що я склав заяву про вступ у партію.

Я рахував, що парторганізація ін[ститу]ту вже погодила справу з відповідними парторганами і тільки на цій основі дозволила мені подати заяву. Я зладив автобіографію, написав заяву, знайшов п'ять підписів і подав усе це до партбюра ін[ститу]ту. Крім цього, про цей стан справи я повідомив Скрипника, а також говорив про це з Порайком.

Мою заяву підписали *Калюжний, Лапчинський, Юрченко, Коник і Березинський.*

Калюжного я знав з Праги. З *Лапчинським* познакомився аж після його приїзду зі Львова. До Львова писав я до нього в 1929 р., коли моя дочка переїздила через Львів до СРСР. Після того, як він приїхав на роботу в Харків (працював у Держпляні), я був раз у нього, а він потім мені "віддав візиту", цебто був раз у мене. Погоджуючися підписати заяву, він зазначив, що він мене особисто мало знає, але знає моє минуле, мою працю в Галичині, мою працю після переїзду до СРСР і тому підпише заяву.

Юрченка я пізнав у О. Яворського; він перед війною працював як робітник у Перемишлі і тоді чував про мою анархо-комуністичну пропаганду [129]. Раз я зустрів його коло ЦК партії, він на когось ждав, і я сказав щось в роді того, коли я діжду того, що зможу заходити без перепустки в ЦК. Він відповів: "Що ж, подавайте заяву, я Вам готов підписати". Я з ним зустрічався мало, перед підписанням заяви не бачив його більше року. Коли шукав підписів, пригадав собі цю розмову з ним і зайшов до нього. Він погодився підписати.

Коника я знав з Упрнауки й Держпляну. В той час, як я працював у Держпляні, він мав якісь особисті клопоти з приводу склоки в жилкоопі; тоді він мене прохав, щоб я посвідчив, що я знаю про нього зі Львова (мабуть, ішло про його соцпоходження). Тепер я звернувся до нього з проханням підписати заяву. Він не був цим дуже задоволений, але, почувши, що підписують Калюжний і Лапчинський, погодився. (Пізніше, мабуть, у липні 1932 р., він раз мене запитав, як стоїть моя партійна справа. Я відповів, що не посувається. Тоді він сказав: "Коли так, то це може відбитися на тих, що підписали Вам заяву". Я з досадою відповів: "Що ж, можете заявити, що берете свій підпис назад". Після цієї розмови я з ним, мабуть, більше не бачився).

Березинський дав п'ятий підпис.

Не тямлю, чи в 1931 р., чи на початку 1932 р. приїхав до Харкова *Васильків*. Я познакомився з ним через Березинського. Довідався, що повинен приїхати також *Турянський*, з яким познакомився опісля в травні 1932 р. в Москві (про це пізніше). За кордоном я справами КПЗУ *зовсім не цікавився*. Знав, що партія істнує і працює, бачив пару разів її орган "Правду" (якщо не помиляюся щодо назви) [130], але ближче до цих справ не підходив. Моя головна робота була — протипольська пропаганда і поза нею інші справи випадали з моєї уваги. Не тямлю, коли я перший раз почув прізвища *Васильків — Турянський*, але до моєї свідомости вони перший раз дійшли під час розламу в КПЗУ. Тямлю, було це в Клюбі політемігрантів Зах[ідньої] України на святі 10-річчя Жовтневої революції, М. Яворський і Бадан були якісь прибиті.

Я підійшов до М. Яворського, мабуть, у якійсь справі Ін[ститу]ту марксизму, він відповів, що тепер не має на це ні часу, ні голови, бо розламівці наробили стільки біди. Тоді я, мабуть, вперше почув про розлам і запитав: "Хто ж це такий "розумний" був?" Він відповів: "Та Васильків і Турянський!" Тоді ці імена перший раз врізалися в мою свідомість. Я ще щось запитав, але М. Яворський дав пізнати, що це справи, про які зі мною не говориться. Після заяви Максимовича про визнання помилок, каяття та прохання повернення в партію, після того, як Шумський склав свою заяву й був повернений на відповідальну роботу, — приїзд Василькова й Турянського видався мені рішучим, остаточним розривом з їх боку з розламівством.

Побачивши Василькова, я був розчарований його занадто молодим віком (тут я мав на увазі той час, коли він займав керівну ролю в КПЗУ). Про сам розлам я ніколи з ним нічого не говорив, а тільки про його особисті пляни в зв'язку з переїздом до СРСР: він казав, що старається про повернення в партію, що хотів би науково працювати, але поки що ЦК партії не погоджується. Він питав також мене про мої

справи, про справу приняття в партію, і я нарікав, що усе посувається дуже поволі. Я запрошував його заходити до мене, але він був усього тільки один раз, мабуть, у товаристві О. Яворського (в літі 1932 р.).

В лютому 1932 р. я був кілька днів у *Києві*, прочитав доповіді в *Комісії радбудівництва та права* ("Версайська система і зміна громадянства") та в *Комісії Зах[ідньої] України* (про пацифікацію і Лігу Націй). Заїхав знов до О. Яворського, але переконався у правдивости чеської приповідки: "Гість як риба, першого дня свіжа і смачна, другого — починає воняти, а третього — треба її викинути" (цю приповідку — так мені передавали — розповів один чеський письменник руському, коли той жалувався на поведінку чеської громадськости до руської білогвардійської еміграції). І вже більш до нього не заїздив, а під час моїх наступних приїздів до Київа (в червні і в грудні 1932 р.) спинявся перший раз в будинку ВУАН, а другий раз — в готелі.

Мій третій і четвертий побут у Москві. В грудні 1931 р. я поїхав до Москви як делєгат на всесоюзний з'їзд наукових робітників. З моїх московських знакомих галичан (Конар, Паліїв, Максимович) нікого не бачив. До Конара раз дзвонив, мав думку поговорити в моїй партійній справі, але мені відповіли, що він у будинку відпочинку чи санаторії.

На з'їзді я бачив *Шумського* і прохав його поговорити зі мною. Я розповів йому про мої заходи в партійній справі і запитав, чи він з Москви мені не допоміг би. Він відповів, що він тут нічого не може зробити; якщо парторганізація ін[ституту] не приймає заяви, то мені остається або справу облишити, або ще попробувати повідомити про справу ЦК КП(б)У.

Від 18.IV до 20.V 1932 [р.] я був у Москві для зібрання матеріялів до праці "Економічна політика Ліги Націй" (про що вже згадував).

Бачився пару разів з Максимовичем. Другого дня травневих свят він подзвонив мені, щоб я зайшов до нього поснідати. Тут побачив я *Турянського* (чи застав його, чи він прийшов пізніше, не тямлю). З ним майже нічого не говорив, він майже весь час був зайнятий розмовою про Америку з кимсь з присутніх, мабуть, з господарем кватирі, який був в Америці. Того дня Дім учених, де я все обідав, був зачинений, і переді мною була "проблєма обіду". Максимович запропонував піти до Солодуба, там, мовляв, можна буде й пообідати. Я Солодуба зовсім не знав і не хотів іти, але в кінці погодився. Тут застали ще якихсь людей, яких я не знав. В цьому товаристві я почував себе зовсім зайвим. (Я звик до звичаїв у Зах[ідній] Европі, де припадкові люде не заходять у дім, а я тут себе почував такою припадковою людиною). По обіді чи Солодуб, чи Максимович запропонували поїхати до Палієва; тут я вперше довідався, що він був арештований і недавно повернув на стару роботу.

Палієв зробив на мене враження постарілого, розбитого, невдоволеного нашим "нашествієм". Ніяких розмов не було, щось говорив тільки про своє здоровля. Випили чай і пішли. Мене навіть здивувало, що він не запросив мене, знакомого, так сказати б, від дитинства, зайти ще раз. Більш я його й не бачив.

До *Конара* я подзвонив, мені відповіли, що його немає в Москві, але незабаром повинен приїхати. Через деякий час я подзвонив знов, він уже був і підійшов до телефону. Я, знаючи його поведінку з попередніх разів (де він нібито все обіцює, але не виповняє і потім уникає зустрічі (навіть сам при телєфоні відповідає, що його нема!)), попередив його, що в мене нема до нього ніяких справ, а просто так хочу йому сказати: "Здравствуйте" і, якщо він має охоту, я побачився би з ним. Він відповів, що рад мене побачити, але щойно приїхав з відрядження й дуже занятий; через пару днів він уже матиме перегляд свого часу, тоді я повинен подзвонити, і він мені призначить побачення. Я подзвонив через пару днів і дістав відповідь, щоб я подзвонив "завтра або післязав-

тра". Мене це відношення так розсердило, що я більше не дзвонив. Так *Конара я зовсім не бачив.*

В Москві цим разом науковий світ приняв мене дещо ліпше. Я познакомився з міжнародниками — співробітниками "Ин[ституту]та совстроительства и права при Комакадемии", і навіть сам Пашуканіс мав тепер зі мною — правда, коротку й дуже офіціяльну, — та все-таки ділову розмову. Я поясняв це тим, що я мав рекомендації від харківського н[ауково]-д[ослідницького] Ін[ституту]ту радбудівництва і права, а також тут уже знали мій підручник. Правда, його, по-мойому, надто несправедливо розкритикували (замість розкрити помилки і вказати на добрі сторони, поставилися до нього з іронічною легковажністю як до праці старого професора, навіть слово "труд" було взято в лапки, хоч при кінці додано, що цей "труд" можна використати в вишах як матеріял), але все-таки мені особисто говорили, що в ньому є повнота новішого матеріялу і жалко, що через мову московські студенти не можуть ним користуватися. Я питав, чи хто з них не збирається писати підручника; відповіли, що ні, тільки ладять "робочу книгу", але не знають, коли вийде.

Я побачив, що і в Москві галузь міжнароднього права слабо заступлена і велике поле праці. Працюючи в бібліотеці Наркомзаксправ, освідомив собі, з одного боку, багатство закордонного матеріялу, з другого, — малу розробленість його в нас. Я відвідав також Комісію для видання дипльоматичних актів періоду імперіялізму, інформуючися про її роботу. В розмові я висловив бажання, чи не міг би я взяти участь у тій роботі; мені відповіли, що характер роботи такий, що треба би жити постійно в Москві.

Тут я особливо гостро відчув, що в Харкові я, властиво, топчуся на одному місці, що підходящий матеріял для моєї роботи є тільки в Москві. Мені прийшло на думку, що якщо я моє дотеперішнє знання й досвід перетопив би як слід в огні марксизму-лєнінізму, то міг би дати радянській науці права щось таке, що мало би значіння й за кордоном; при цьому мені прийшло на думку значіння *Мартенса для* російської *буржуазної* науки міжнароднього права.

Всі ці думки зродили в мені бажання поговорити про мою роботу з кимсь з відповідальних партійців; мені прийшов на думку Каганович як такий, що знає українські справи. Я написав йому короткого листа, в якім повідомляв його, що подав заяву в партію і хотів би поговорити з ним про майбутнє моєї роботи та просити в нього поради й підтримки; до листа додав копію автобіографії. Через кілька днів мене телєфоном повідомлено, що Каганович не має часу мене приняти, але я можу йому написати, про яку роботу йде річ. В Москві я вже не мав на це часу і тільки з Харкова *написав Кагановичеві довгу записку*; вона є в паперах, що забрано в мене. Мій плян був такий: дістатися хоч на півроку до Москви, попрацювати тут під кваліфікованим партійним керівництвом над поглибленням мого знання з марксизму-лєнінізму, а рівночасно розробити тему "*Міжнароднє право в епоху загальної кризи капіталізму*"; може, вдасться зв'язатися також з Комісією для видавання дипломатичних актів з епохи імперіялізму. Якщо я покажу себе своєю роботою, то далі буде лекше: або зможу так устроїтися, що півроку буду працювати в Харкові (читати лекції тощо), а півроку збирати науковий матеріял у Москві, або (в дальшій перспективі) й зовсім переїзд до Москви.

Я вже згадував, що я на протязі 1932 р. почав відходити від моїх харківських знакомих, цебто не поривав з ними, але ставився до них критичніше, цебто починав розуміти, що зв'язки з ними не доведуть мене туди, куди я хотів: по змозі в партію і в кождім разі до таких умов роботи, в яких я міг би дати якнайліпшу якість.

Ось такі міркування заставили мене написати записку до Кагановича. Та вона остала без ніякої відповіди.

Приїхавши до Харкова, я розказав про записку до Кагановича Брандтові і радився з ним, що робити далі. Він сказав, що я повинен старатися дістатися до П. Любченка й поговорити з ним. "Як це зробити?", — питаю. — "Напишіть до нього листа, і він Вас, певне, прийме".

Я написав листа до Любченка, ждав, ждав, потім подзвонив до його секретаря. Мені відповіли, що Любченко занятий, щоб подзвонити на днях. Я ще дзвонив кілька разів і потім перестав.

В червні їздив на сесію ВУАН до Київа. Говорив з Камишаном про свою роботу в ВУАН. На попередню сесію я був запропонував тему "*Ліга Націй — знаряддя імперіялізму*". Мені відповіли, що тема з огляду на японсько-китайський конфлікт занадто дражлива. Тепер я запропонував на осінню сесію (15-річчя Жовтня) загальнішу тему — "*15 років політики миру СРСР* ". Камишан сказав, що тема, певне, пройде, щоб я готовив тези, — і взагалі був тої думки, що мені треба в ВУАН виявити себе своєю роботою.

Так закінчився навчальний рік 1931/32.

10.IV.1933 *М. Лозинський*

Архів УСБУ по Харківській обл., спр. 013030, т. 1, арк. 29—74. Оригінал. Автограф чорнилом.

[105] *Кудря Д. Є.* (1885 — після 1956) — у згаданий час голова правління Українбанку, згодом — директор Всеукраїнської контори Сільгоспбанку. Заарештований 1934 р. у "справі боротьбистів", 1935 р. засуджений до 7 (згодом — 10) років позбавлення волі. 1947 р. звільнений, 1950 р. вдруге ув'язнений і засланий до Казахстану. Звільнений і реабілітований 1956 р.

[106] *Гришко Михайло Степанович* (1901—1973) — український співак (баритон), нар. артист СРСР (з 1950). Соліст Одеського (1924—1927), Харківського (1927—1936) та Київського (1936—1964) театрів опери та балету.

[107] *Стучка Петро Іванович* (1865—1932) — діяч російського революційного руху, державний і партійний функціонер СРСР, зокрема у 1923—1932 рр. — голова Верховного Суду РРФСР.

[108] *Пашуканіс Євген Броніславович* (1891—1937) — радянський юрист, з 1936 р. — заст. наркома юстиції СРСР.

[109] *Палащук Федір Михайлович* (псевдоніми — *Конар, Богдан*; 1895—1933) — уродженець Східної Галичини. З 1920 р. працював у Москві: заст. голови Держвидаву ("ГИЗ") РРФСР, Промбанку, наркома земельних справ СРСР. Заарештований 9 січня 1933 р., 11 березня Колегією ОДПУ засуджений до страти як керівник контрреволюційної організації, що мала на меті "підірвати матеріально становище селянства та утворити в країні стан голоду" (Див.: Правда. — 1933. — 12 марта).

[110] *Паліїв О. І.* (1886—1937 ?) — уродженець Східної Галичини. У 1920-х — на поч. 1930-х рр. займав відповідальні посади в московських установах. Репресований 1933 р. у справі "московського центру УВО".

[111] *Коник Клим Йосипович* (1888—1937) — уродженець Східної Галичини. У згаданий час — заст. зав. Упрнауки НКО УСРР (1928—1930), керівник сектора планування науки Держплану УСРР. 1933 р. репресований у "справі" УВО. Страчений поблизу ст. Медвежа Гора (Карелія) 3 листопада 1937 р. — одночасно з М. М. Лозинським.

[112] *Яворський Олексій (Олекса) Климентович* (1892—1937) — уродженець Східної Галичини, функціонер КПЗУ, співробітник 4-го відділу (розвідка) штабу Українського Військового Округу, згодом — науковий співробітник Всенародної бібліотеки України при ВУАН. Заарештований у "справі" УВО в ніч на 1 січня 1933 р., засуджений до 10 років таборів. Під час етапування до місць позбавлення волі зробив невдалу спробу втечі. Страчений поблизу ст. Медвежа Гора (Карелія) 3 листопада 1937 р. — одночасно з М. М. Лозинським.

[113] *Чехович Мирон Титович* (1894 — після 1957) — уродженець Східної Галичини. 1924 р. з першим транспортом галичан прибув в УСРР із Чехо-Словаччини. Працював в НКЮ УСРР, науковим співробітником Науково-дослідного інституту радбудівництва і права (Харків). 1933 р. заарештований у "справі" УВО, засуджений до 10 років таборів.

[114] *Тур (Запаринюк) Іван Петрович* (1890—1937 ?) — уродженець Східної Галичини. У згаданий час — заст. Уповноваженого НКЗС СРСР при РНК УСРР. Репресований 1933 р. у "справі" УВО.

[115] Див.: *Лозинський М.* "Український інститут" у Варшаві // Червоний шлях. — 1930. — № 2. — С. 168—174.

[116] "*Статті Студинського і відповідь Єфремова в "Ділі "...*" — маються на увазі публікації: *Студинський К. О.* За Українську Академію наук // Діло. — 1928. — 13 травня; *Лівобічний.* За Українську Академію наук // Діло. — 1928. — 18, 19, 20 травня; *Про двох лицарів* : Одного під забралом, другого так: Відповідь акад. Єфремова акад. Студинському і

Лівобічному // Діло. — 1928. — 25 липня (Див. про це докладніше: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20—50-ті рр. XX ст. — С. 152—160, 304).

[117] *Мірза-Авак'янц (Дворянська) Наталія Юстовна* (1889—1939 ?) — український історик. У згаданий час — науковий співробітник, дійсний член кафедри історії України акад. Д. І. Багалія. У грудні 1933 р. звільнена з Інституту історії української культури ім. акад. Д. Багалія (Харків). Працювала у Луганському пединституті, з весни 1935 р. — у Києві (керівник семінару для авторів підручника з історії, в. о. професора історії України КДУ). Заарештована 1938 р., 1939 р. засуджена до 10 років позбавлення волі. Остання касаційна скарга написана нею 21 жовтня 1939 р. у Лук'янівській в'язниці (Київ). Вірогідно, у найближчі рік-два померла або у Лук'янівці, або в таборі.

[118] *Брандт Карл Карлович* (1896—1937) — випускник консульського відділення ХІНГу, згодом — директор Інституту радянського будівництва і права (Харків), відповідальний працівник Харківського міськкому КП(б)У. Репресований 1936 р. Страчений 9 березня 1937 р. Реабілітований 1956 р.

[119] *"Це було під час процесів Промпартії та меншевиків"*: сфабрикована ОДПУ СРСР справа "Промпартії" ("шкідництво" та "шпигунство" у різних галузях народного господарства групи старих інженерів, пов'язаних із міжнародним імперіалізмом) розглядалась Верховним Судом СРСР 25 листопада — 7 грудня 1930 р. Справа так званого "Союзного бюро соціал-демократів меншовиків" розглядалась у Москві спеціальним судовим "присутністю" Верховного Суду СРСР 1—9 березня 1931 р.

[120] Із жовтня 1929 р. К. А. Максимович працював у Москві співробітником Хліботоргвидоцентру, згодом — старшим інспектором "Заготзерна". 9 січня 1933 р. заарештований як учасник "Московського центру УВО", 5 вересня засуджений до 10 років таборів. 17 липня 1934 р. у Біломорсько-Балтійському таборі наклав на себе руки (Див. докладніше: *Глазунов Г.* Чесне ім'я Карла Максимовича // Політика і час. — 1991. — № 5. — С. 81).

* *"був у Скрипника, у Гірчака"* — дописано М. М. Лозинським на полях.

[121] *Гірчак Євген Федорович* (1898—1938) — у зазначений час заст. наркома освіти УСРР (1930—1933). Автор низки публіцистичних праць. З 1933 р. — ст. наук. співр. Інституту радянського будівництва і права Комакадемії (Москва). Заарештований 1934 р., страчений 1938 р. Реабілітований 1957 р.

[122] Збереглася заява М. М. Лозинського від 4 жовтня 1930 р. до НКО УСРР: "Прошу надати мені посаду штатного наукового співробітника ВУАН з призначенням працювати в дільниці міжнародного права" — із резолюцією Є. Ф. Гірчака: "До Сектору науки. Прошу з'ясувати й оформити це питання" (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 5913, арк. 305).

[123] *Пілацька Ольга Володимирівна* (1883—1937) — у зазначений час відповідальний працівник (зав. сектором, заст. голови) Держплану УРСР. Репресована 1937 р., реабілітована 1956 р.

[124] *Сірко Василь Петрович* (1899—1937) — уродженець Східної Галичини. Функціонер КПЗУ та КП(б)У, зокрема секретар ЗБД КПЗУ (1927—1928), зав. агітмас ЦК КП(б)У, секретар Криворізького МК КП(б)У (з 1932). 1933 р. репресований у "справі" УВО, страчений поблизу ст. Медвежа Гора (Карелія) 3 листопада 1937 р. — одночасно з М. М. Лозинським.

[125] *Черняк Євген Йосипович* (1895—1937) — уродженець Східної Галичини. У зазначений час — зав. культпропом Харківського МК КП(б)У, згодом — заст. директора Інституту історії української культури ім. акад. Д. Багалія (Харків). 1933 р. заарештований у "справі" УВО, засуджений до 10 років таборів. Страчений поблизу ст. Медвежа Гора (Карелія) 3 листопада 1937 р. — одночасно з М. М. Лозинським.

[126] *Воблий Костянтин Григорович* (1876—1947) — економіст, статистик, економіко-географ, акад. АН УРСР (з 1919). У 1943—1947 рр. — директор Інституту економіки АН УРСР.

[127] *Коссак Василь Йосипович* (1895—1937) — уродженець Східної Галичини, брат Григорія. У зазначений час — аспірант Інституту економічних досліджень при Держплані УСРР. Заарештований 1931 р. у "справі" УНЦ, засуджений до 6 років позбавлення волі. Восени 1937 р. разом з дружиною М. М. Коссак страчений в Омську.

[128] *Козоріс Михайло Кирович* (1882—1937) — уродженець Східної Галичини, юрист, літератор, науковий працівник. 1933 р. заарештований у "справі" УВО, страчений поблизу ст. Медвежа Гора (Карелія) 3 листопада 1937 р. — одночасно з М. М. Лозинським (Див. докладніше: *Рубльов О. С.* Михайло Козоріс: доля інтелігента // Український археографічний щорічник. — К., 1993. — Вип. 2. — С. 104—122).

[129] *Попель Володимир Богданович* (псевдоніми: *Лом, Юрченко*; 1893—1963) — уродженець м. Перемишля, функціонер КПЗУ, кандидат у члени Політбюро ЦК КПЗУ (з жовтня 1927). Захищав позицію більшості ЦК, очолюваної Й. Кріликом (Васильківим) і Р. Кузьмою (Турянським). У лютому 1928 р. "група Васильківа-Турянського" була виключена з Комінтерну. III з'їзд КПЗУ (червень — липень 1928) вивів В. Б. Попеля-Юрченка з керівництва партії. Залишившись в УСРР, закінчив у Харкові Промислову академію і працював як інженер-будівельник. 1934 р. репресований разом із групою діячів КПЗУ. Реабілітований 1956 р. В останні роки життя мешкав у Варшаві (Див.: *Борці за возз'єднання*: Біогр. довідник (Редкол.: Ю. Ю. Сливка (керівник) та ін. — Львів, 1989. — С. 257).

[130] Йдеться про центральний орган КПЗУ *"Наша правда"*. Під такою назвою у Відні видавалась (1921—1923) щотижнева газета, а з грудня 1923 р. до грудня 1924 р. і з квітня 1926 р. до листопада 1935 р. у Німеччині та Чехо-Словаччині (з 1934) — однойменний журнал.